

LÄNSSTYRELSEN KALMAR LÄN
INFORMERAR

Stenkustens kulturlandskap

*En utredning av kulturmiljön utmed
norra Ölands västra kust*

samt gällande lagskydd

Stenkustens kulturlandskap

Meddelande 2005:19

ISSN 0348-8748

ISRN LSTY-H-M--2005/19 --SE

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län,
Ansvarig enhet:	Samhällsutvecklingsenheten
Författare:	Per Lindegård
Omslagsbild:	Stenkusten söder om Horns udde Foto: Per Lindegård
Karttillstånd:	© Lantmäteriverket. Ur Geografiska Sverigedata, översiktskartan. Dnr. 106-2004/188.
Foto:	Per Lindegård
Tryckt hos:	Länsstyrelsens tryckeri, april 2005
Upplaga:	25

<i>Sammanfattning</i>	5
<i>Beskrivning av Stenkusten från söder till norr</i>	6
<i>Stenkustens naturliga förutsättningar</i>	11
<i>Kulturrehistoriska miljöer utmed Stenkusten</i>	12
Fornlämningar och kulturlämningar	12
Odlingslandskap	13
Stenbrytning	14
Bebyggelse	16
Kustvägen.....	18
<i>Gällande skyddsföreskrifter för Stenkusten</i>	21
Lagskydd	21
Övriga skydds-föreskrifter	23
Inventeringar som berör Stenkusten.....	25
<i>Stenkusten – ett kulturlandskap med framtida möjligheter</i>	27
Möjliga hot mot Stenkustens kulturlandskap	28
Stenkusten – ett framtida kulturresevat?.....	29
<i>Litteratur</i>	30

Bilaga

Förord

Norra Ölands västra kust, ibland kallad Stenkusten, uppvisar ett av Kalmar läns mest säregna kulturlandskap. Områdets speciella natur med magra alvarmarker och steniga kuster har begränsat förutsättningarna för befolkningens överlevnad. Det är också en mindre bebyggd och befolkad del av ön, som till stor del förblivit opåverkad av senare tiders omdaningar av landskapet. Spår efter de näringar som varit av störst betydelse för människorna i området under långa tider har därför bevarats särskilt väl just här. Allt fler börjar nu uppmärksamma det speciella med denna del av Öland, inte minst de som söker fritidshus med naturskönt, kustnära och lite avskilt läge. Därför har frågan uppmärksammas om hur Stenkusten bäst bör utvecklas för att tillmötesgå ett ökat besöksstryck samtidigt som områdets unika kulturhistoriska karaktär bevaras.

Som en utgångspunkt för fortsatta diskussioner om Stenkustens framtida utveckling, har Länsstyrelsen genomfört en översiktlig kulturhistorisk utredning av området. Utredningen omfattas av de kulturhistoriska miljöer som hör nära ihop med kusten och den slingrande kustvägen. Kulturlandskapet utmed Stenkusten har i hög grad formats av lokala näringar som boskapsskötsel, fiske/sjöfart och stembrytning. Syftet med utredningen är att närmare belysa de kulturhistoriska värden som idag gör Stenkusten så speciell, samt att presentera de lag-skydd som nu reglerar utvecklingen där. Dessutom diskuteras möjligheten att bilda *kulturre-servat* inom Stenkusten som ett komplement till de nu gällande skyddsformerna.

Sammanfattning

Utmed Stenkusten på norra Öland finns ett så unikt kulturlandskap att det saknar motsvarighet på andra håll i landet. Trots att stora förändringar skett i det öländska kulturlandskapet, bland annat med syfte att anpassa sig till ett säsongvis högt besöksstryck, har denna kustmiljö ändå kunnat behålla en karaktär som väl belyser den historiska utvecklingen. Här finns därför ett historiskt landskap med så kompletta kulturmiljöer att de tillsammans mycket bra belyser de näringar som präglat utvecklingen på norra Öland: boskapsskötsel, fiske/sjöfart och stenbrytning.

Större delen av Stenkusten har traditionellt varit betesmarker och hävdas fortfarande till största delen genom bete. Detta är den viktigaste orsaken till att kustmiljön ännu är så öppen. Utmed Stenkusten finns egentligen ingen traditionell bostadsbebyggelse. Eftersom markerna är magra och tidvis även översvämmade, har det varit svårt att bedriva ett lönsamt jordbruk här. Därför hittar man den egentliga bybebyggelsen först längre in på ön. Den traditionella bebyggelse som finns utmed kusten utgörs istället av bodar och magasin med koppling till verksamheter till sjöss. Sjöbodarna förekommer både som enstaka fritt liggande byggnader och som grupperingar i hela sjöbodsmiljöer. De är vanligtvis byggda i lokal stil av kalksten och förbundna med de byar som de tillhör med hjälp av tvärgående vägar. Stenhantering har förekommit utmed kusten sedan medeltiden och spår efter denna verksamhet präglar hela området. Detta är orsaken till att området även kallas för Stenkusten. Utmed hela kuststräckan slingrar sig en väg från vilken man väl kan uppleva både det speciella kulturlandskapet och den storslagna havsutsikten. Då vägen haft sin största betydelse för lokala förbindelser snarare än för genomgående trafik, har den ännu kvar sin naturliga anpassning till landskapets topografi.

Avsikten med denna utredning har varit att presentera ett underlag som kan ligga till grund vid framtida diskussioner om hur Stenkusten bör utvecklas så att områdets höga kulturvärden skall kunna bestå. Förutom de skyddsinstrument som finns idag, finns möjlighet att även bilda *kulturresevat* inom Stenkusten. Detta skulle i så fall kunna komplettera övriga lagskydd och samtidigt uppmärksamma det höga kulturhistoriska helhetsvärde som utmärker detta område.

Inledning

1952 skrev Olof Löttiger ett bygdespel med namnet Stenkustens folk. Det utspelar sig på norra Öland vid mitten av 1600-talet och skildrar en befolkning av bönder, fiskare, färskötare och stenfraktande skeppare, vilka väl representerar de näringar som varit utmärkande för denna del av ön. Miljön i bygdespelet utgörs av den karga västra kusten, ett område som Löttiger väljer att kalla Stenkusten.

Stenkustens kulturlandskap har valts som ett begrepp för det område som beskrivs i denna utredning. Det omfattas av de kulturhistoriska miljöer som finns utmed den 34 km långa kuststräckan mellan Äleklinta i söder och Byrum i norr (bilaga 1). Området ligger helt inom Borgholms kommun och berör socknarna Alböke, Föra, Pärnsås, Källa och Högby. Det begränsas i väster av den naturliga kustlinjen. I öster omfattas området av marker med fornlämningar, bebyggelser och andra kulturmiljöer som har en särskilt nära kontakt med kusten och kustvägen.

Stenkusten är med sina vassa klippor, tvära stup och vida klapperstensfält en säregen motpol till Ölands östra kust, som istället kan visa upp några av landets finaste sandstränder. Den flacka östkustens strandängar med omtalade höga biologiska värden finns därför inte utmed Stenkusten. Det karga intryck som den västra kustens steniga och av stenbrott sargade landskap ger är därför ett karaktärsdrag för hela kustmiljön från Äleklinta i söder till Byrum i norr.

Stenkusten uppvisar ett av Kalmar läns mest säregna kultur- och naturlandskap. Dessutom erbjuder den en storslagen vy över Kalmarsund, många gånger med Blå Jungfruns karakteristiska siluett vid horisonten. Trots de senaste decenniernas allmänna omvandling av både bebyggelsemiljöer och odlingslandskap, har kulturlandskapet utmed Stenkusten förblivit relativt opåverkat. Området har i alla tider varit kargt med få resurser att livnära sig på. Fisket har varit av stor betydelse för norra Öland, men långgrunda kuster och avsaknaden av naturliga hamnar på den västra sidan har begränsat omfånget på denna verksamhet. Med en ytligt ligande berggrund och tunna jordlager har tillgången på odlingsbara marker varit begränsad. Dessutom har alvarmarkernas växtlighet endast kunna erbjuda ett magert och kortvarigt bete eftersom markerna ofta torkar ut snabbt på sommaren. Den lättåtkomliga berggrunden och de naturliga brott som finns på den västra landborgen har därför inneburit att stenbrytning blivit en av de viktigaste näringarna i denna bygd. Det är också denna omfattade brytningsverksamhet utmed större delen av kuststräckan som motiverat namnet Stenkusten. Sammantaget har dessa speciella naturliga förutsättningar bidragit till att skapa ett kulturlandskap som idag har få motsvarigheter på annat håll.

Beskrivning av Stenkusten från söder till norr

Västra Kustvägen börjar i söder vid Äleklinta nordväst om Alböke kyrkby, där vägen viker av mot öster upp mot kyrkan och stora landsvägen mellan Borgholm och Byxelkrok. I Äleklinta finns en äldre hamnanläggning med välbevarad sjöbodsbebyggelse. Miljön i fiskeläget består av några sjöbodar i kalksten och en naturlig hamn med vågbrytare. På höjden ovanför läget står tre kvarnar. Ännu ett hamnläge med sjöbodar finns i Gullehamn något söder om Äleklinta.

Äleklinta

Norr om Äleklinta finns stora marker av alvarkaraktär som betas. I den västra delen följer kustvägen den något högre liggande strandvallen och är därför karakteristiskt slingrande. Vägen håller en sämre standard som bilväg med gropar och större stenar och är därför främst skyltad som cykelled. Stora välbetade och plana alvarmarker i öster hjälper till att förstärka strandvallens högre läge i landskapet. Förutom att vägen följer strandvallen är detta även platsen för flera fornlämningar, bland annat finns här det stora röset Bruddesta rör i ett karakteristiskt krönläge.

Från Äleklinta och norrut förekommer kalkberggrunden väl blottad i den branta klinten. Området är geologiskt särskilt intressant eftersom även underliggande lager med skiffer också är väl synliga här. Den blottade berggrunden har varit en god förutsättning för stenbrytning av olika bergarter. De för Stenkusten karakteristiska spåren efter äldre tiders stenbrytning är särskilt utmärkande från Äleklinta och norrut fram till Bruddesta.

Dold bakom gamla stenbrott och delvis igenväxta betesmarker, och inte så synlig från kustvägen, ligger det lilla fiskeläget Bruddesta. Sjöbodsbebyggelsen, som här huvudsakligen är uppförd i kalksten, är mycket välbevarad. Hela bebyggelsemiljön är också skyddat som byggnadsminne. Till miljön hör även stenmursinhägnader för upphängning av nät men även lämningar efter tidigare kalkugnar. Bruddesta ligger vid ett naturligt brott i den annars ganska tvära landborgen där det går relativt smidigt att ta sig ner till kusten. Just kring fiskeläget präglas därför inte landskapet av stenbrytning i samma omfattning.

Lite norr om Bruddesta återkommer den tvära landborgen med tydliga spår efter stenbrytning, något som präglar kuststräckan vidare norrut mot Grönvik. Stenbrotten ligger helt nära vägen med stora högar av skrotsten men även med välhuggna stenblock och i prydliga staplar. Stenbrytningens stora betydelse i denna bygd blir därför särskilt tydlig här. Vägen är mycket slingrande och utgör en tydlig gräns mellan stenbrytningens industriella verksamhet i väster och de betespräglade alvarmarkerna i öster.

Bruddesta fiskeläge

I Grönvik och Djupvik finns en hel del fritidsbebyggelse utmed vägen, och vägen är även belagd här och fram till avtaget mot Lofta. Flera äldre sjöbodar i kalksten återfinns nedanför landborgen i Grönvik samt i Djupvik. Enstaka bodar hittar man också på spridda ställen vidare norr ut. I Lofta norr om Djupvik finns stora stenbrott som ännu är i drift. Norr om Lofta förekommer färre spår efter stenbrytning men istället finns här ganska rikligt med fornlämningar. Vägen passerar genom naturreservatet Knisa mosse, som är en tidigare havsvik som i samband med landhöjningen blivit avsnörd av den strandvall där kustvägen nu ligger.

Från Knisa mosse är vägen belagd till norr om Sandvik. Från infarten söderifrån ges en fin vy över Sandvik med hamnen och det stora byggnadsminnet Sandviks kvarn. Sandvik är egentligen det enda något större samhälle utmed Stenkusten. Det är ett gammalt fiskeläge och den enda utskeppningshamnen för mer djupgående stentransporter från västra kusten. Idag präglas Sandvik främst av fritidsboende och småbåtar samt av affärs- och restaurangverksamhet. Kustvägen passerar genom Sandvik och Ölandssten AB:s industriområde, vilket idag är det enda kvarvarande stenföretaget utmed Stenkusten med aktiv stenförädling.

Flera stenbrott finns nära vägen norr om Sandvik fram till Jordhamn. I Jordhamn finns ett naturligt brott i kalkstensklinten där det är relativt lätt att komma ner till kusten. Då Jordhamn ligger lägre i förhållande till omgivningarna, har man från den närliggande landborgen en särskilt fin vy över fiskeläget, skurkvarnen och den slingrande vägen. Dessutom finns Blå Jungfrun i horisonten över Kalmarsund. I fiskeläget finns flera äldre kalkstensbodar. Området har även haft betydelse för stenförädling och Ölands enda vinddrivna skurkvarn står också här. De välbetade hagmarkerna i öster sträcker sig ända ner till fiskeläget. De tre näringarna boskapsskötsel, fiske och stenbrytning återspeglas därför särskilt tydligt just här i Jordhamn. Dessutom slingrar sig kustvägen karakteristiskt genom detta landskap.

Jordhamn

Norr om Jordhamn är kalkstensklinten synlig igen tillsammans med spår efter äldre stenbrytning. Här hittar man även naturformationen Gillberga raukar. Vägens höga läge på den gamla strandvallen ger en påtagligt fin utsikt över Kalmarsund och de kringliggande betesmarkerna.

Man förstår strandvallens historiska betydelse som transportled särskilt väl här, då de lägre liggande hagmarkerna i närheten regelbundet är översvämmade. På några ställen där det förekommit grustäkt har strandvallen blivit genombruten. Även vid Gillberga finns ett stort aktivt stenbrott. Det sträcker sig norrut fram till det lilla fiskeläget Grytehamn som på många sätt liknar Jordhamn, då det ligger vid ett naturligt brott i landborgen.

Vid Grytehamn finns rikligt med fornlämningar på de många tydliga strandvallarna. Vägen är delvis flyttad på grund av stenbrottet och slingrar sig nu ner för sluttningarna till sjöbodsmiljön i Grytehamn. Här ligger flera bodar resta i kalksten som hör till byarna Gunnarstorp och Hörlösa. Vid sjöbodarna finns också karakteristiska vinschar för att dra upp båtarna på stranden.

Norr om Grytehamn går vägen helt nära stranden, slingrande på tydliga strandvallar. Då kalkstensklinten är betydligt mindre här är också påverkan från stenbrytning inte lika omfattande. Ett par kilometer norr om läget i Grytehamn har byarna Gillberga och Hagelstad sina sjöbodar. De är samlade på en gemensam plats men formade i två olika grupperingar. De flesta av dessa sjöbodar är byggda i kalksten. Flera enstaka sjöbodar förekommer även vidare norrut på spridda ställen mellan vägen och stranden. Längre norrut är strandvallarna mycket tydliga och ibland flera meter höga. Vägen passerar över flera färister då markerna runt omkring hävdas också genom aktivt bete. Den sista kilometern fram till avtagsvägen mot Löttorp har vägen en fast beläggning. Strax norr om avtaget ligger Alvedsjö bodar som är en liten hamn med flera sjöbodar. Bodarna är byggda i skiftesverk med vasstak och delvis återuppbyggda efter en brand för ett några år sedan.

Grytehamn

Norr om Alvedsjö börjar Horns naturreservat som i stort omfattar markerna kring Horns kungsgård mellan Hornsjön och kusten med Horns udde. Här finns också Horns fiskeläge, en

liten hamn byggd på 1930-talet med pirar och några mindre sjöbodar. Horns udde norr om hamnen är till stor del präglad av stenbrytning. I en skyddad vik på norra delen av udden ligger det lilla fiskeläget Fornbod med några äldre sjöbodar i kalksten med vasstak och garngårdar.

Norr om udden går vägen på en hög brant klint med en påtagligt fin vy över sundet och Blå Jungfrun. Omgivningen präglas av mager alvarmark, där blåeld ofta blommar rikligt på sommaren. Några kilometer längre norrut passerar vägen helt nära Byrums raukar som också är naturreservat. I Byrum finns även en äldre sjöbodsmiljö som nu dock igår i en miljö med strandhotell och badstrand. En mindre väg fortsätter här norrut in i sandiga tallskogar, men den är delvis inte tillgänglig för biltrafik. Då vägen viker av österut mot Böda och Löttorp utgör detta den norra begränsningen på denna del av kustvägen.

Utsikt från kustvägen norr om Horns udd

Stenkustens naturliga förutsättningar

Berggrunden på norra Öland består av sedimentära bergarter som kalksten men också av ler-, silt- och alunskiffer. Det är dock olika formationer av kalksten som har byggt upp merparten av det öländska landskapet och gett det sin säregna prägel, något som inte minst påverkat de botaniska värdena. Kalkstenen har bildats av kalkrika organismer som för närmare 500 miljoner år sedan levde i en miljö av grunda tropiska hav. När organismerna dog föll de ner och bäddades in i bottenslammet som genom årmiljonerna stelnat till kalksten. Kalkstenen avsattes under mellanordovicisk tid, vilket var en period som inföll för 450-490 miljoner år sedan, och uppgår i dag till en mäktighet på ungefär 40 meter på Öland. De underliggande och äldre skifferbergarterna brukar vara mindre omskrivna på Öland, men förekommer fullt synliga vid flera av de tvära brotten utmed den västra landborgen. Eftersom hela berggrunden sluttar svagt mot ÖSÖ innebär det att de äldsta lagren bara finns synliga på den västra sidan, vilket gör att västra kusten är geologiskt särskilt intressant. Då den underliggande berggrundens många lager av kalk- och skifferstenar finns naturligt blottade på norra Ölands västra kust, har detta område också kommit att bli av särskilt stort intresse för stenbrytning på ön.

Naturliga brott i den underliggande kalkstensberggrunden vid Horns udde

Efter den senaste istidens avsmältning låg Öland i ett första skede helt under vatten. Genom en naturlig landhöjning blev med tiden de öländska landområdena åter synliga över havsytan. Detta skedde för ungefär 12 500 år sedan. Först var det de sydvästra delarna av ön som höjdes över havsytan och först i ett senare skede för c:a 6 500 år sedan blev norra Öland västra kust synlig över havsytan. Eftersom den västra kusten var ganska brant kom kustlinjen främst att variera i höjdlid i samband med landhöjningen. På öns östra sida som var flack och svagt sluttande innebar landhöjningen att strandkanten hela tiden försköts allt längre österut. Detta gav här upphov till ett regelbundet system med tydliga strandvallar utspridda i landskapet. På västra sidan blev strandvallarna färre men av betydligt större dimensioner. Då jordlagren på alvarmarkerna i öster varit mycket tunna har strandvallarna varit en värdefull resurs för grustäkt.

Kulturhistoriska miljöer utmed Stenkusten

Fornlämningar och kulturlämningar

Utmed Stenkusten finns närmare 200 registrerade fornlämningar. De återfinns huvudsakligen på de strandvallar som även kustvägen till största del följer, alltså på naturliga krönlägen i det annars ganska flacka landskapet. Fornlämningarna utgörs främst av stensättningar och rösen av olika typ, men det finns även andra lämningar som rester efter kalkugnar, resta stenar, treuddar mm.

Fornlämningar förekommer ganska jämt fördelade över området, men det märks en viss ansamling kring Gillberga ungefär mitt på sträckan och något glesare mot norr. Enstaka bronsåldersrösen förekommer, som till exempel Bruddesta rör, annars tyder fornlämningarna på att det funnits bebyggelse utmed Stenkusten åtminstone sedan slutet av äldre järnålder. Utifrån lämningarnas lägen nära kusten har man antagit att de förhistoriska människorna på denna del av Öland livnär sig på varierande sysslor, med en tyngdpunkt på fiske och seglation. Många fornlämningsmiljöer återfinns också ofta i anslutning till platser som senare blivit viktiga hamn- och fiskelägen. Nämnas kan till exempel de tre större gravfält nära stranden vid Grytehamn som omfattar omkring 35 gravar.

Bruddesta rör vid Kustvägen norr om Äleklinta

Det finns även en del kulturlämningar registrerade utmed Stenkusten. Dit räknas bland annat sjöbodnar och andra äldre byggnader som är byggda i kalksten, men också områden med odlingssten och skyttevärn har registrerats som kulturlämningar.

Odlingslandskap

Redan innan människor i större omfattning började kolonisera norra Öland, hade vilda betesdjur som sedan tidigare rörde sig i dessa marker trampat upp fasta stigar. I ett landskap som då till stor del karaktäriserades av svårgenomträngliga sankmarksområden, utgjorde de relativt torra höjdryggarna viktiga tillflyktsorter även för djur. Den västra landborgens höjder var därför troligen väl upptrampad av djur som sökte nya betesmarker när de första människorna kom till dessa trakter. Människorna följde betesdjuren på deras vandring norrut och kom fram till nya områden med bra tillgång till vatten, betes- och slåttermarker som var gynnsamma att bosätta sig på. På så sätt koloniserades efterhand stora delar öns norra delar.

Betesdjur utmed Stenkusten

Till en början höll man sig antagligen till de torrare delarna på öns västra sida vilket en rikeedom på fornlämningar ännu vittnar om här. Eftersom bördigare och bättre betesmarker främst fanns längre österut, framför allt i sjömarkerna, kom bebyggelsen mer att förskjutas dit. Gårdar, byar och sockencentrum kom därför främst att hamna på öns östra sida och de magrare och karga alvarmarkerna i öster blev istället utnyttjades för bete. Redan vid början av medeltiden var därför den huvudsakliga bybebyggelsen orienterad till den östra sidan, varför även kyrkorna kom att byggas där då.

1569 infördes förbud mot högviltsjakt på Öland, vilket innebar att all utmark det vill säga de betesmarker som låg bortom byarnas åkrar och ängar, omvandlades till en privat kunglig jaktmark. Allmogen var förbjuden att jaga där men fick lov att släppa djur på bete. Hela Stenkusten utgörs av marker som tidigare hörde till denna kungliga jaktmark. Den kungliga djurgårdsinrättning fanns kvar fram till 1801 då markerna tillföll byarna. Under 1800-talet genomfördes flera skiften för att dels dela upp de tidigare kungliga utmarkerna mellan byarna och rationalisera det då ålderdomliga jordbruket genom att samla varje gårds ägor till större enheter. Resultatet blev åker- och betesskiften bildades, vilka var mycket regelbundna och många gånger

avgränsade med stenvmurar. De flesta stenvmurar som man nu ser utmed Stenkusten har därför tillkommit som ett resultat av 1800-talets skiftesreformer.

På grund av att det mest finns magra och svårbrukade marker på den västra sidan har inga byar eller större gårdar hamnat här. Markerna utmed Stenkusten har därför främst nyttjats som betesmarker. Större delen av området betas fortfarande, vilket är det viktigaste skälet till att man har så bra överblick över landskapet och utsikten mot sundet. På de få ställen där bete har upphört märker man också en tydlig igenväxning.

Stenbrytning

Stenbrytning har förekommit i olika skala över hela Öland. Mest omfattande har dock verksamheten varit på norra delen av ön. Främst utmed den västra kusten eftersom här fanns naturliga öppna brott i berggrunden ovan markytan. Denna omfattande stenbrytningsverksamhet har gett området det mer passande namnet Stenkusten. Kalksten var den dominerande bergarten som bröts men även djupare liggande skiffrar som här finns blottade har brutits. Förutom att stenen var tillgänglig från öppna brott gick det också lättare att sjövägen transportera dem härifrån till mer avlägsna orter.

Den öländska kalkstenen har varit ett betydelsefullt byggnadsmaterial långt tillbaka i tiden. Öns talrika fornborgar, som tillkom under järnåldern ungefär kring 400 e Kr, vittnar bland annat om kalkstensens stora betydelse redan under förhistorisk tid. En export av kalksten är känd sedan medeltiden. I synnerhet förekom en livlig handel mellan Öland och de tyska östersjöstäderna, framför allt under den tid då Öland var förpantat till hansastäderna (1360-talet). Detta gjorde stenbrytningen till den viktigaste näringen för norra Öland vid denna tid.

Gammalt stenbrott vid Jordhamn

Problemet med stenbrytningen utmed Stenkusten var att här inte fanns några naturliga djuphamnar. De största utskeppningshamnarna för djupgående stentransporter fanns därför länge endast på den östra sidan, bland annat i Källa, Kårehamn och Sikehamn. Detta var en faktor som begränsade exporten av sten härifrån. Enligt gällande förordningar skulle alla handel mellan Öland och omvärlden ske via Kalmar. Då tillgången på åker och äng var mycket begränsad på norra delen av ön, var alternativen till stenhanteringen för att klara överlevnaden endast få. De lokala bönderna klagade över detta hos kungen och fick så småningom rätt att själva frakta sten direkt till Tyskland. När djurgårdsinrättningen tillkom på 1560-talet och förvandlade hela Öland till en stor kunglig jaktpark, blev det förbjudet för allmogen att jaga, både som tillskott till skafferiet och för att freda sina magra odlingslotter. Stenbrytning kom därmed att bli ett ännu viktigare tillskott för att klara försörjningen.

Den öländska kalkstenen användes vid flera stora slottsbyggen under 1600-talet, vilket gjorde att den ett tag även dominerade den svenska stenexporten. Vid mitten av 1600-talet förekom en omfattande stenförädling vid Horns udde. Här anlades då stenhuggarbyn Dälje som Sveriges första stenhuggarverkstad med statligt beskydd. Många av sin tids kända stenhuggare verkade här. Även om stenhuggarbyn finns markerad på kartor från 1600-talet finns det idag inga lämningar kvar som vittnar om var denna verksamhet låg.

Vid Linnés besök på norra Öland på 1740-talet beklagade han sig över hur stenbrytningen förstörde de fina alvarmarkerna. Han beskriver även hur det gick till när man polerade kalksten med hjälp av kreatursdrivna skurkvarnar. Denna verksamhet har förekommit på Öland in på 1900-talet. Vid mitten av 1800-talet utvecklades en speciell typ av vinddrivna skurkvarnar, en uppfinning som lär ha utvecklats just på Öland. Verksamheten var dock ganska kortvarig och idag finns enbart en vinddriven skurkvarn kvar. Den finns i Jordhamn ungefär mitt på Stenkusten och förvaltas av den lokala hembygdsföreningen.

Förutom sin betydelse som byggnadsmaterial utgjorde kalksten även råmaterial för kalkbruk, ett viktigt material för puts till byggnader. Denna fick man genom att bränna kalken i stora ugnar. Kalkugnar var också ett karakteristiskt inslag i landskapet på norra Öland från 1600-talet och ett par århundraden framåt. Verksamheten omnämns bland annat av Linné vid hans besök på ön. Den var som mest omfattande vid mitten av 1800-talet, då tillverkningen började industrialiseras och i hög grad kom att koncentreras till kalkbruket i Degerhamn. På norra Öland finns ännu talrika spår efter den lokala kalkbränningen och rester efter kalkugnar finns utmed Stenkusten i bland annat Äleklinta och Bruddesta.

Eftersom det saknades naturliga djuphamnar på norra Öland kom mycket stenbrytning att ske nära de lite större utskeppningshamnarna. På norra Öland var det främst den något djupare hamnen i Källa som kunde tillåta stentransporter. Stora sår i landskapet, bland annat i Vi söder om Källa nya kyrka, vittnar ännu om denna omfattande verksamhet i närheten av hamnen. Det var först i slutet av 1800-talet när det anlades en mer modern hamn i Sandvik på västra sidan med kajer och pirar som stenbrytning av mer industriell karaktär egentligen kom igång. I princip hela kuststräckan från Äleklinta i söder till Horns udde i norr präglas idag av spåren efter denna omfattande stenbrytning.

En viss verksamhet pågår fortfarande i några stenbrott. Det enda kvarvarande företag som idag bryter sten utmed Stenkusten är Ölandssten AB, som har verksamhet i flera stenbrott. Många tidigare stenbrott ligger idag öde men i ett av de numera nerlagda stenbrotten vid Horns udde bedrivs ett projekt kallat "Kulturbrott". Brottet har bland annat använts som en "kulturell amfiteater" där man arrangerar konstutställningar, teater, dansuppvisningar, filmvisning mm.

Bebyggelse

Någon omfattande bebyggelse för permanentboende har egentligen aldrig funnits utmed Stenkusten. Undantaget är de lite större fiskehamnarna i Djupvik och Sandvik. Eftersom Stenkusten i sin helhet omfattas av gamla magra utmarker, ligger området därför en bit ifrån de byar dit markerna hör (se karta sidan 17). Någon motsvarighet till de gårdar, byar och malmbebyggelse som förekommer utmed äldre delar av landsvägen i öster finns alltså inte här. Den äldre bebyggelse som karaktäriserar Stenkusten utgörs därför främst av de flertaliga fiskelägena med sina speciella sjöbodar, något som återfinns utmed hela kuststräckan.

Sjöbodar av kalksten i Bruddesta

Sjöbod i skiftesverk vid Horns udde

Eftersom kusten är så långgrund utmed Stenkusten saknas här naturliga djuphamnar. Man har därför varit tvungen att förlita sig på enbart mindre båtar som med hjälp av vinschar och stockar var lätta att dra upp på land. Den grunda kuststräckan har också förhindrat större transporter till och från ön, vilket inneburit att fiske utöver husbehov inte har kunnat bedrivas där större fiskehamnar saknats. Sjöbodsmiljöerna med sina uppdragningsramper för båtar utgör därför ett karakteristiskt inslag i Stenkustens kulturlandskap.

Fiske har varit ett viktigt komplement till boskapsskötsel och jordbruk på hela Öland åtminstone sedan medeltiden. Då rätten till fiske var knuten till jordägandet, hörde som regel också en sjöbod till varje gård. Bodarna byggdes vanligen som små tätliggande byggnader, vilka med tiden kom att bilda sammanhängande räckor, inte olikt ladugårdarna i radbyarna. Den vanligaste byggnadsstilen var skiftesverk, men särskilt på norra Öland var det även vanligt med sjöbodar helt i kalksten. I bodarna förvarades fiskeredskap, men de kunde också användas för övernattning för de byar som låg längre från kusten. Till sjöbodarna hörde även en inhägnad hage där man torkade garner på särskilda stänger. Ölands kanske bäst bevarade sjöbodsmiljöer återfinns idag just utmed Stenkusten. Enstaka sjöbodar förekommer regelbundet längs hela kuststräckan, men mest utmärkande är det stora antal sjöbodsplaner med en koncentrerad sjöbodsbebyggelse som till exempel i Bruddesta, Grytehamn, Gillberga och Alvedsjö. Hamnarna och fiskelägena ligger på platser där det var relativt lätt att ta sig ner för den annars ganska branta landborgen.

Den kanske bäst bevarade sjöbodsmiljön på Öland finns i Bruddesta norr om Äleklinta, med kalkstensbodar med vasstak och garnhagar. Denna miljö har också förklarats som byggnadsminne.

Längre norrut på samma kust finns resterna av en annan gammal hamnplats i Alvedsjöbodar. Denna fick sitt uppsving i slutet av 1800-talet, mycket beroende på trafiken till den då nygrundade staden Oskarshamn på fastlandet. Här byggdes en lastbrygga där även ångbåtar kom att lägga till. I hamnområdet förekom torgdagar och marknader och här brevs en tid även hotellverksamhet. Ångbåtsbolaget byggde ett magasin nära bryggan och en del handlare hade bodar för varulager. Hamnen förlorade till viss del betydelse då järnvägen kom till bygden, och efter en brand i början av 1990-talet finns idag bara några få äldre sjöbodar i trä kvar som minner om hamnens tidigare storhetstid.

Detalj ur generalstabens karta från 1870-talet med del av Stenkusten mellan Sandviks hamn och Grytehamn. Kartan visar väl hur lite bebyggelse det är närmast kusten och att flera vägar istället förbinder byarna i inlandet med lokala lägen och sjöbodar vid kusten. Skala c:a 1:70 000.

Kustvägen

Den väg som finns utmed hela Stenkusten följer i stort sett de naturliga höjdsträckningar som skapats av underliggande berggrund och strandvallar. Detta har gett vägen en säregen och slingrande karaktär som gör att den väl faller in i det kringliggande landskapet. Vägen utgör också en mycket markant gränsmarkering mellan de magra betesmarkerna av alvarkaraktär i öster och den av stenbrytning starkt påverkade kusten i väster. På flacka ställen utmed kusten hittar man små fiskelägen eller enstaka sjöbodar, som inte så sällan är byggda i en lokal stil av kalksten med halmtak. Miljöerna utmed vägen representerar därför i hög grad näringarna boskapskötsel, fiske och stenbrytning som varit så viktiga på denna del av ön.

Vägen mellan betesmarker och stenbrott norr om Bruddesta

Vid nederbördsrika tider på året samlas snabbt stora mängder vatten på de närliggande alvarmarkerna eftersom den svårdränerade kalkstensflisan här ligger helt nära markytan. Då landskapet idag är betydligt mer dränerat genom omfattande utdikningar och sjösänkningar än det var för 150 år sedan, kan man anta att de översvämningar som nu regelbundet förekommer i dessa marker var betydligt mer omfattande förr. Mot den bakgrunden kan det vara förståeligt att man valde den i landskapet högst liggande landborgskanten att färdas på. Trots att en väg så nära kusten måste ha varit utsatt för både hårda och fuktiga vindar under en stor del av året.

En av de äldsta kända kartorna över norra Öland är ”Geografisk Karta öffwer Ölandh” från 1646. Av någon anledning är den enda väg på norra delen av ön som markerats på denna karta just vägen längs med Stenkusten. Antagligen var detta den mest farbara genomgående landvägen vid denna tid och därför den väg som kartans upphovsman valde att färdas på när öns norra delar skulle karteras. Det är heller inte helt omöjligt att tänka sig att denna väg hade en viss status, då den passerade nära kungsgården vid Horn samt de av kungen understödda stenhuggargårdarna vid Horns udde. Att det fanns fler vägar av betydelse även i de mer östliga delarna vid denna tid får dock anses som ganska troligt, eftersom det var här som byarna och

kyrkorna låg. Att det fanns någon form av förbindelseleder mellan de olika byarna och sock-enkyrkorna måste man rimligtvis kunna anta.

På 1670- och 80-talen gjordes nya avritningar av ön och på kartor från denna tid finns också en mera östlig väg inritad som förbinder de olika kyrkbyarna. Det är ändå inte orimligt att tänka sig att när man väl valde att förflytta sig längre sträckor på land, att man då i första hand sökte sig till de relativt torra och högre liggande delarna i landskapet. Mycket talar därför för att västra kustvägen är en av de allra äldsta vägsträckningarna på norra Öland.

Kustvägen har nog inte främst använts som en genomgående transportled utan mer som små brukningsvägar mellan de betesmarkerna här. Större betydelse som genomfartsled på norra Öland hade istället den mer östliga landsvägen som passerade genom kyrkbyarna varit. Att denna landsväg var betydligt viktigare förstår man av att flera gästgiverier länge fanns här på platser som Ormöga (Alböke), Södvik (Persnäs) och Bläsinge (Högby). Dessutom märktes denna väg ut med milstenar, som i många fall ännu står kvar. Idag motsvaras denna östliga landsväg till stora delar av riksväg 136.

Att göra längre transporter på landvägen i nord-sydlig riktning, så som det är självklart för oss idag, var antagligen av mindre betydelse tidigare. På grund av osäkra markförhållanden och sämre vägar valde man istället andra transportmöjligheter och då i första hand sjövägen. Inte bara för mer avlägsna mål utan säkerligen även för transporter inom ön. Det betyder att det främst är de tvärgående vägarna från byarna till kusten som historiskt sett varit de viktigaste för befolkningen på norra Öland (se kartan sidan 17).

Linné besökte norra Öland 1741 men färdades troligen aldrig någon längre sträcka utmed Stenkusten. Han besökte dock Horns kungsgård och var nere vid stranden vid Byrums Sand-vik. Själv trodde han inte att det fanns några vägar norr om Högby eftersom de saknades på hans karta.

Om den stora landsvägen på norra Öland har förändrats en hel del till läge och form sedan tillkomsten av de äldsta kartorna, har förhållandet varit mer annorlunda för vägen utmed Stenkusten. Till sin karaktär följer denna väg ännu helt samma sträckning som på äldre kartor. En viss variation i terrängen har dock förekommit på ställen där mycket vatten periodvis sam-las och därmed försvårat framkomligheten.

Då behovet av en genomgående väg utmed kusten mellan norr och söder aldrig varit av någon större betydelse, har kustvägen kunnat bibehålla en ålderdomlig karaktär som en slingrande grusväg på en höjdrygg i landskapet. På vissa kortare sträckor har vägen en lokal viktig bety-delse, som i områden med tätare bebyggelse och i anslutning till de ännu verksamma stenin-dustrierna. Där har de många gånger också en högre standard, ibland med en fast beläggning. På andra ställen där den endast har betydelse som brukningsväg för markägarna är standarden betydligt lägre. Den skiftande standarden på den 34 km långa vägen kan därför ses som ett tydligt uttryck för att vägen främst haft en varierad lokal betydelse snarare än som ett stråk för genomgående trafik. Den yngre bebyggelsen utmed kustvägen utgörs främst av fritidshus. De till största delen säsongsboende finner ofta efterfrågad service i anslutning till riksväg 136 i öster, som man når med de öst-väst gående tvärvägarna. Det betyder att det fortfarande är de mer tvärgående vägarna som har störst betydelse för den som vill nå Stenkusten.

Med några kortare sträckor undantaget sköts därför idag hela vägen längs med Stenkusten som grusväg, och är därmed även den längsta grusvägen som nu finns kvar på Öland. Enligt äldre bestämmelser om skötsel av vägar skulle de underhållas av dem som bodde utmed vä-

garna. En indelning av vägarna i olika ansvarsområden gjordes därför. För att markera gränserna mellan de olika gårdarnas ansvarsområden, sattes det upp väghållningsstenar eller grusningsstenar utmed vägarna. Idag finns endast någon enstaka väghållningssten kvar vid kustvägen, vilket kan bero på att vägens faktiska läge i terrängen varierat beroende på periodvisa översvämningar.

Till skillnad från övriga genomfartsvägar på ön har kustvägen aldrig genomgått någon större upprustning för att anpassas till modern trafik. På grund av vägen mycket ojämna standard brukar det därför med jämna mellanrum blossa upp en debatt om en övergripande upprustning av vägen. Att vägen aldrig fått en modern upprustning beror antagligen på dess begränsade betydelse som genomfartsled, eftersom man traditionellt har man färdats ner **till** kusten och inte **utmed** kusten. Då kustvägen till stor del varit en brukningsväg genom betesmarker, har den också länge varit avgränsad av regelbundet återkommande grindar mellan olika betesskiften. Fortfarande är vägen utmed Stenkusten inte någon genomfartsled av större betydelse. Den genomgående trafik som förekommer utgörs främst av cyklister, något som kommunen gärna uppmuntrar till genom att skylta den som ett naturskönt och trafiksäkrare alternativ till Rv 136.

Vägen utmed Stenkusten – en uppskattad cykelled

Det finns antagligen många vägar i landet som kan kallas för Kustvägen. Frågan är om det finns någon annan väg som dels har en sån nära kontakt med kusten och dels tillåter en hastighet som gör att **alla** trafikanter verkligen kan ta del av utsikten.

Gällande skyddsföreskrifter för Stenkusten

Många av de miljöer som gör Stenkusten så speciell är idag skyddade utifrån olika förordningar som berör kultur- och naturvärden i landskapet men även strand- och landskapsbilden. Förutom områden som omfattas av lagstadgat skydd finns även sammanställningar av områden som Länsstyrelsen pekat ut som särskilt värdefulla och som utgör viktiga underlag i myndighetens ärendehandläggning.

Lagskydd

Fornlämningar

Utmed Stenkusten finns 250 fornlämningsområden, fornlämningar eller kulturlämningar registrerade. Enligt kulturminneslagen är alla fasta fornlämningar skyddade. Som fast fornlämning räknas de lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som numera är varaktigt övergivna. Till en fast fornlämning hör dessutom ett fornlämningsområde, som är så stort som det behövs för att bevara fornlämningen och ge den ett tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Genom kulturminneslagen är det inte tillåtet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

All verksamhet som förmodas beröra en fast fornlämning eller ett fornlämningsområde måste därför anmälas till Länsstyrelsen för samråd. Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsen får vidta de åtgärder som behövs för att skydda och vårda en fast fornlämning. Den som vill rubba, ändra eller ta bort en fast fornlämning skall ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen.

Byggnadsminnen

Utmed Stenkusten finns två av länets totalt 130 byggnadsminnen. Det är Sandviks kvarn i Sandvik och Bruddesta fiskeläge norr om Äleklinta. Alla byggnadsminnen är skyddade enligt kulturminneslagen. En byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt värdefullt bebyggelseområde kan förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen. Detta gäller dock inte för en byggnad som är fast fornlämning eller kyrkobyggnad.

Strandskydd

Hela Stenkusten omfattas idag av strandskydd, något som finns reglerat i miljöbalken. Strandskyddet omfattar i regel land- och vattenområdet intill 100 meter från strandlinjen vid normalt medelvattenstånd. Kusten och öarna i Östersjön, inklusive Öland, omfattas dock av 300 meter strandskydd. Inom ett område som omfattas av strandskydd får inte

- nya byggnader uppföras,
- byggnader ändras så att de kan tillgodose ett väsentligen annat ändamål än de tidigare har använts till,
- andra anläggningar eller andra anordningar utföras som hindrar eller avhåller allmänheten från att beträda ett område där den annars skulle ha fått färdas fritt eller som väsentligen försämrar livsvillkoren för djur- eller växtarter, eller
- andra åtgärder vidtas som väsentligen försämrar livsvillkoren för djur- och växtarter.

Landskapsbildskydd

Hela Stenkusten omfattas idag av landskapsbildskydd. Detta innebär att det alltid krävs tillstånd från länsstyrelsen för att få uppföra nya byggnader, upplag eller andra anordningar. För att tillstånd ska beviljas krävs att åtgärderna inte i väsentlig grad kan förväntas skada landskapsbilden. I samband med tillståndet kan länsstyrelsen meddela föreskrifter för hur åtgärden ska utformas för att så långt som möjligt begränsa och motverka skadan på landskapsbilden.

Bestämmelser rörande landskapsbildskydd finns reglerat i miljöbalken. Dessa går tillbaka på regler som tidigare fanns i naturvårdslagen som sa att landskapsbildskydd gäller inom vissa områden. Om en byggnad eller anläggning ligger inom ett naturreservat är oftast landskapsbildskyddet upphävt ifall reservatet är bildat efter 1992. Det kan även vara hävt i tidigare bildade reservat. Om det däremot inte står omnämnt i reservatsbestämmelserna gäller dock fortfarande landskapsbildskyddet.

Naturreservat

Naturreservat är den dominerande skyddsformen för att bevara naturområden. Hur de bildas regleras av Miljöbalken. Naturreservat innebär ett långsiktigt skydd av ett värdefullt naturområde, som kan inrättas mot markägares vilja om så är nödvändigt. Ett mark- eller vattenområde kan förklaras som naturreservat av Länsstyrelsen eller kommunen i syfte att t ex:

- bevara biologisk mångfald
- vårda och bevara värdefulla naturmiljöer
- skydda, återställa eller nyskapa värdefulla naturmiljöer

De kan utformas enligt de skyddsbehov som finns i respektive område både vad det gäller skyddets geografiska utbredning och föreskrifternas innehåll.

Stenkusten berörs idag av 4 naturreservat:

<i>Horns kungsgård</i>	Öländskt mosaiklandskap med rik fauna och flora.
<i>Byrums raukar</i>	Raukar utskurna av havet i den öländska kalkstenen.
<i>Knisa mosse</i>	Ag- och starrmyr med intressant flora och rikt fågelliv.
<i>Bödakusten västra</i>	Skogs- och kustområde med tallskogar, sanddyner, våtmarker och alvar mm

Plan- och bygglagens bestämmelser om *detaljplan* kan i viss utsträckning användas för att skydda ett område mot bebyggelse eller annan exploatering. Det är exempelvis vanligt att parker och grönområden inne i tätorterna omfattas av detaljplan. För naturskyddsändamål utanför tätortsmiljöer eller andra bebyggda områden är dock detaljplaner ett olämpligt verktyg i jämförelse med reservat. Detaljplan eller områdesbestämmelser kan emellertid i vissa fall vara ett komplement till miljöbalkens områdeskydd, bland annat för reglering av vissa bebyggda miljöer.

Övriga skyddsföreskrifter

Riksintressemiljöer

Inför arbetet med den fysiska riksplaneringen på 1970-talet gjordes en genomgång och ett urval av de ur bevarandesynpunkt mest värdefulla natur- och kulturmiljöerna i landet. Idag regleras dessa nationellt intressanta miljöer av miljöbalken. De miljöer som är av riksintresse på grund av sina kulturvärden, naturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot påtaglig skada av natur- eller kulturmiljön. Att ett område är av riksintresse betyder att miljön är skyddsvärd ur ett nationellt perspektiv, men inte att miljön automatiskt är skyddad. Ett riksintresse är en signal om att här finns så höga värden att kultur- eller naturmiljön har företräde vid en avvägning med motstående intressen, förutsatt att de motstående intressena inte också är av riksintresse. Det är också en signal om att i dessa områden kan länsstyrelsen gå in och upphäva kommunala beslut, om man finner att riksintressets värden inte är tillräckligt uppmärksammade.

Kulturmiljöer

Ett område av riksintresse för kulturmiljön är en miljö som är unik eller speciell i en region, i landet eller internationellt sett. Riksintressena ska representera hela landets historia allt från förhistorisk tid fram till nutid. Kulturmiljöer av riksintresse ska visa hur människan utnyttjat tillgängliga naturresurser, samhällets utveckling, näringsliv, sociala villkor, byggnadsskick och olika estetiska ideal m.m.

I Kalmar län finns 100 riksintresseområden för kulturmiljövården. Stenkusten på norra Öland berörs av två av dem:

Nr 29 Åleklinta-Grönslanda

Ett nordölandskt odlingslandskap präglat av fiske och jordbruk. Välbevarad bybebyggelse från 1800-talet men också äldre hamnanläggningar och sjöbodsbebyggelse. En särskilt väl bevarad sjöbodsbebyggelse finns i Bruddesta fiskeläge. Här finns också spår av kalkstenshantering i form av kalkugnar. Fornlämningsmiljöer, främst innefattande en serie gravfält, och odlingslandskap med stenmursomgärdade åkerlotter, odlingsrösen och välbevarade betesmarker.

N31 Sandvik-Horn

Sandvik är en utskeppningshamn och ett centrum för stenindustrin på norra Öland. Här finns bevarade industribyggnader och bostadsbebyggelse från stenindustriepoken. Hela kuststräckan präglas av stembrytning som förekommit här åtminstone sedan medeltiden. I Hjälmsstad, Gillberga, Hagelstad och Nyby finns välbevarade radbyar. Till flera av byarna hör karakteristiska fiskelägen som i Jordhamn, Grytehamn, Gillberga, Hagelstad, Alvedsjö och Horn.

Naturmiljöer

Områden av riksintresse för *naturvården* ska representera huvuddragen i svensk natur, belysa landskapets utveckling och visa mångfalden i naturen. Ett område bedöms vara särskilt värdefullt från naturvårdssynpunkt om det innefattar flera olika högt värderade naturtyper, eller om det uppvisar en kombination av företeelser som beskriver ett historiskt utvecklingsförlopp

eller en bildningsprocess (exempelvis landhöjningen). Förekomst av skyddsvärda arter kan bidra till att ett område betraktas som riksintressant, men områdets innehåll av biotoper (livsmiljöer) väger betydligt tyngre än enskilda arter vid det slutliga urvalet.

I Kalmar län finns 100 riksintresseområden för naturvården och Stenkusten berörs av fem av dem:

Nr 55 Hornsjöområdet och kuststräckan Byrum-Byxelkrok

Området är mycket variationsrikt med flera naturtyper som är representativa för norra Öland. Invid Hornsjön, Ölands enda egentliga sjö, finns rikligt med ekskogar och hagmarker samt en hävdad löväng. Utmed kuststräckan är abrasionsklinten och raukar och dynfälten vid Byrum av stort geologiskt värde. Mensalvaret med omgivning är ett mycket varierande och artrikt område med flera olika skogstyper, alvar, fuktängar och våtmarker. I anslutning till alvaret växer kalktallskogar, en för Sverige mycket ovanlig skogstyp. Hela området är rikt på insekter, kärlväxter och kryptogamer med ett stort antal rödlistade arter.

Nr 57 Västra alvaret – Hagelstad

Representativt och artrikt odlingslandskap med hagmarker och stora strandnära betesmarker med torrängar, fuktängar, våtar och alvarmarker. Omfattande strandvallsbildningar som i storlek och utformning saknar motsvarighet på Öland. De högre ryggarna är i huvudsak parallella med stranden men det finns även ett stort antal tvärgående ryggar. Alvarliknande torrängsflora på strandvallarna kontrasterar mot fuktängar och våtar i sänkorna. Ett område med stora skönhetsvärden.

Nr 58 Jordhamn

Området utgörs av ett avbrott i västra sidans klintkust. I den grytformade erosionsbildningen finns tydligt markerade koncentriska strandvallar och klapperfält. Vid klinten finns antydning till raukbildningar. Norr om Jordhamn ligger Gillberga raukar, landets enda fossila raukområde i ordovicisk kalksten. Området har mycket höga skönhetsvärden.

Nr 61 Knisa mosse

Mycket omväxlande våtmarkskomplex med bland annat stora agfält, gungfly och starrkärr. Området är helt opåverkat av dikningar. Här finns höga ornitologiska och botaniska värden. Området har en stor variationsrikedom med omväxlande flora med en blandning av oligotrofa och eurotrofa arter.

Nr 65 Alböke alvar - Äleklinta

Hög klintkust omgivet av ett representativt och välbevarat odlingslandskap med alvar, öppna utmarker och havsstrandängar. Skarp abrasionsklint med bland annat blottningar av berggrund från mellankambrium. Ovanför klinten finns en serie av strandvallar. Alvaret är välbetat och domineras av en gräsrik ängs- och alvarvegetation. Våtarna och alvarmarken är närings- och häckplats för vadare som rödspov, storspov och sydlig kärrsnäppa. Det öppna beteslandskapet har mycket höga skönhetsvärden.

Friluftsliv

Med friluftsliv menas vistelse i naturen för naturupplevelser, aktiviteter och avkoppling. Områden av riksintresse för friluftslivet har stora friluftsvärden på grund av särskilda natur- och kulturkvaliteter, variationer i landskapet och god tillgänglighet för

allmänheten. De är eller kan bli attraktiva för besökare från stora delar av landet, men kanske även från utlandet. Enligt miljöbalken skall områden av riksintresse för friluftsliv skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada natur- eller kulturmiljön.

Kusten utmed hela norra Öland utgör ett riksintresseområde för friluftslivet. Här finns goda möjligheter till naturstudier, strövande, bad och fritidsfiske. Området innefattar kusten från Ö Vannborga på västra sidan förbi den norra udden och ner till Södviken vid den östra kusten. Dessutom ingår Hornsjön med omgivningar i riksintresseområdet. Det är en attraktiv kuststräcka med många olika kusttyper. Västra sidans klintkust har mycket höga skönhetsvärden och lämpar sig för naturstudier. Kuststräckan är även av intresse för fritidsfisket.

Natura 2000

Utifrån art- och habitatdirektivet samt fågeldirektivet i Natura 2000 skall ett sammanhängande ekologiskt nätverk av Natura 2000-områden upprättas genom EU-medlemsstaternas gemensamma försorg. Syftet med Natura 2000 är att bevara den biologiska mångfalden och därigenom bidra till att en långsiktig hållbar utveckling uppnås. Natura 2000 skapas genom att staterna pekar ut områden i respektive land. Att ett område är klassificerat som Natura 2000-område medför i sig inget områdesskydd.

I Natura 2000-områden gäller krav på tillstånd för vissa verksamheter eller åtgärder och att de utgör riksintressen enligt Miljöbalken. Enligt denna ska områden som ingår i Natura 2000 prioriteras för bevarandeåtgärder. Många Natura 2000-områden finns inom befintliga naturreservat, vilket innebär att just dessa områden redan har ett områdesskydd. I andra fall bör reservatsbildning aktualiseras.

Inom Stenkusten finns nu sex Natura 2000-områden: Bödakustens västra, Horns kungsgård, Jordhamn – Gillberga, Sandvik, Knisa mosse och Åleklintabrottet. Flera av dem ligger idag inom befintliga naturreservat.

Inventeringar som berör Stenkusten

Ängs- och betesmarksinventeringen

2002–2004 genomfördes på jordbruksverkets uppdrag en inventering i hela landet av ängs- och betesmarker med höga natur- och kulturvärden. Syftet var bland annat att ta fram ett underlag för uppföljning av miljö kvalitetsmålet Ett rikt odlingslandskap och ett verktyg för myndigheter i arbetet med odlingslandskapet. Inventeringen omfattade i huvudsak marker som är hävdade idag och därmed även berättigade till miljö stöd. Då stora delar av Stenkusten utgörs av välbetade hagmarker har ett 30-tal olika skiften med höga natur- och kulturvärden registrerats här inom ängs- och betesmarksinventeringen. I inventeringen registrerades förutom biologiska värden även kulturhistoriska lämningar och bebyggelsemiljöer. Resultatet finns tillgängligt i en databas som kan nås via Jordbruksverkets hemsida.

Inventering av värdefulla vägar och vägmiljöer

1998–1999 genomförde Länsstyrelsen tillsammans med Vägverket en inventering av värdefulla vägar. Syftet var att ta fram ett planeringsunderlag som beskriver vägarnas natur- och kulturvärden och peka ut de vägar och vägmiljöer som är särskilt värdefulla i länet. Inom inventeringen lyftes 121 olika vägar fram i länet som hade särskilt höga värden. En av dem är

Västra kustvägen från Äleklinta till Byrum (nr 108 i slutrapporten). Den bedöms där som den kanske vackraste vägen på Öland med storslagen utsikt och höga natur- och kulturvärden. Vägen har i inventeringen ansetts ha högsta bevarandevärde. Resultatet från inventeringen finns presenterad i en rapport kalla ”Vägen som kulturarv” (1999).

Industriminnesinventering

2000–2003 genomfördes ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen, Regionförbundet och Länsmuseumet kallat Industrierivsprojektet. Projektet innebar en kartläggning av industrihistoriskt präglade platser i länet. Syftet var att skapa ett länsäckande industrihistoriskt kunskapsunderlag, bland annat som stöd för kulturmiljövårdens arbete. Kartläggningen, som inte innefattade något värderande moment, sammanställdes i en geografisk databas. Här finns bland annat uppgifter om stenbrott och stenhuggerier utmed Stenkusten. Uppgifterna om stenbrotten baserar sig delvis på den av Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer utgivna rapporten ”Natursten i byggnader; Jönköpings, Kronobergs, Kalmar och Blekinge län” (1996).

Miljömålen

Riksdagen har antagit ett antal miljömål som skall uppnås inom en generation. Miljömålen utgår från några grundpelare som definierar den ekologiska dimensionen i en hållbar utveckling. Utifrån dessa vill man bland annat främja människors hälsa, värna om den biologiska mångfalden och ta till vara kulturmiljön och de kulturhistoriska värdena.

Bland de långsiktiga målen för miljö kvalitetsmålet *Hav i balans samt levande kust och skärgård* skall kust- och skärgårdslandskapets naturskönhet, naturvärden, kulturmiljövärden, biologiska mångfald och variation bibehållas genom ett fortsatt varsamt brukande. Vidare skall kust- och skärgårdslandskapets byggnader och bebyggelsemiljöer med särskilda värden värnas och utvecklas. I miljö kvalitetsmål *Ett rikt odlingslandskap* skall biologiska och kulturhistoriska värden bevaras som uppkommit genom lång och traditionsenlig skötsel. Dessutom skall odlingslandskapets bebyggelsemiljöer med särskilda värden bevaras och utvecklas.

Stenkusten – ett kulturlandskap med framtida möjligheter

Kuststräckan mellan Äleklinta och Byrum på norra Öland, den så kallade Stenkusten, utgör i många avseende en unik kulturmiljö. Ofta brukar de höga naturvärdena i området få stor uppmärksamhet, som till exempel naturreservaten vid Horns udde och Knisa mosse. Förutom att här finns ett speciellt kulturlandskap har en betydande del av karaktären inom Stenkusten formats genom människors nyttjande av områdets naturresurser under långa tider. Detta har skapat förutsättningarna för de kulturvärden, och i många fall även de naturvärden, som vi idag bedömer vara så värdefulla inom Stenkusten.

Större delen av kuststräckan ingår i riksintressen för natur- och kulturmiljövården och hela sträckan ingår i ett riksintresse för friluftslivet. Trots dessa ganska omfattande skyddsinstrument som redan finns här, framhävs ändå inte de befintliga natur- och kulturvärdena som ett uttryck för det helhetsvärde som utmärker just Stenkusten.

Stenkusten är kulturhistoriskt sett dock inte alls något enhetligt område. Det säregna kulturlandskapet utmed kusten har till stor del tillkommit genom att vara delar av utmarkerna till de byar som ligger längre österut vid mer bördiga marker. Utmarkerna användes främst som betesmark och kusten var snarare utgångspunkten för kontakter med omvärlden. Detta har i stort sett kommit att prägla kustmiljöerna utmed hela Öland. Öppna och betade sjömarker och karakteristiska sjöbodsmiljöer är ett återkommande inslag runt hela Ölands kuster. Vid norra Ölands västkust har stenbrytningen haft en mycket stor betydelse, varför dessutom stenbrotten utgör ett särskilt dominerande inslag i kustmiljön här. Därav namnet Stenkusten på just denna del av Ölands kust. De kulturmiljöer som finns här representerar därför på ett särskilt tydligt sätt dessa nordöländska byars viktigaste näringar: boskapsskötsel, sjöfart och stenbrytning.

Stenkustens kulturlandskap kan bara förstås om man sätter den i samband med de äldre bebyggelsemiljöer som finns längre in i landet. Ett nätverk av småvägar förbinder också byarna i inlandet med deras respektive sjöbodar vid kusten. Man kan säga att Stenkustens kulturlandskap utgör ett tvärsnitt igenom utmarkerna till de byar på norra Öland som hade marker ut till kusten i väster. Men denna kustmiljö utgör även en mycket representativ del av stenbrytningens stora betydelse för Öland under lång tid.

Utmed hela kusten löper en smal och slingrande väg, helt anpassad till landskapets säregna topografi. Vägen är också den faktor som binder samman hela området och gör att Stenkusten ändå skulle kunna betraktas som en enhetlig kulturmiljö. När man nu alltmer börjar diskutera vilken betydelse både vägen och det kringliggande landskapet skall tillåtas ha i framtiden, finns det därför all anledning att uppmärksamma de kulturvärden som gör **hela** Stenkusten så speciell.

Att landskapet hyser höga kulturhistoriska värden får inte vara något hinder för att området skall kunna utvecklas för att möta kommande behov hos bofasta och besökare. Om man på ett hänsynsfullt sätt vårdar och levandegör detta kulturlandskap, kommer värdena att kunna finnas kvar även för kommande generationer. Den framtida utvecklingen bör därför ske på villkor som regleras av allas behov, oberoende av om man är cyklist, boskapsskötare, fritidsboende, bofast, friluftsmänniska eller bilister men även av behov som ställs av stenindustrier och sjöfarten. Utifrån en god kunskap om områdets kulturvärden bör den kommande debatten om Stenkustens framtida utveckling bättre kunna tillgodose många önskemål och ändå bibehålla ett kulturlandskap som är ett av de mest säregna i landet.

Möjliga hot mot Stenkustens kulturlandskap

1. Okänsligt underhåll av kustvägen

Det karakteristiska med vägen utmed Stenkusten är att den så väl är anpassad till rådande terräng, då den av tradition följer områdets naturliga höjdsträckningar. Detta gör vägen mycket slingrig och att den så väl smälter in i det kringliggande landskapet. Då den mer utnyttjats för lokala transporter än för genomgående trafik, sätter den medvetna anpassningen till topografin ännu en tydlig prägel på vägen.

Ett underhåll av vägen som leder till att snabbare och tyngre trafik gynnas, skulle allvarligt kunna hota den historiska anpassningen till naturlandskapet och därmed även den kulturmiljö i vilken den går fram. Vägen bör därför underhållas med så stor kulturhistorisk medvetenhet, att dess traditionella läge i landskapet inte påverkas eller att den trafik gynnas som på sikt kan leda till att ingrepp i angränsande kulturmiljöer kan komma att krävas.

2. Upphörd hävd av Stenkustens betesmarker

Större delen av Stenkusten utgörs av gamla utmarker som traditionellt använts för bete. En lång kontinuerlig beteshävd av större delen av kustområdet har skapat det öppna landskap som vi idag upplever. Om antalet betesdjur minskar, finns det en risk att det med tiden blir allt svårare att upprätthålla den hävd som krävs för att hålla de stora betesmarkerna på norra Öland öppna i framtiden. En upphörd beteshävd skulle få särskilt allvarliga konsekvenser för den säregna miljön utmed Stenkusten. Igenväxning börjar troligtvis mycket kort efter att betesdjur försvinner, trots det tunna jordtäcke som i allmänhet utmärker området. Det för Stenkusten karakteristiskt öppna landskapet med en påtaglig utsikt åt många håll skulle då på kort tid kunna förändras.

Att betesdjur ännu tillåts att beta inom stora delar av Stenkusten är av stor kulturhistorisk betydelse, eftersom de därmed upprätthåller den traditionella markanvändningen i området. Frigående djur utmed kusten innebär dessutom att hastighet och intensitet på den trafik som idag tar sig fram på kustvägen automatiskt regleras av färister och grindar. Ett fortsatt kontinuerligt betetryck utmed Stenkusten innebär därför att landskapet fortsätter att hållas öppet, men också att höga biologiska värden gynnas, något som är karakteristiskt för välbetade marker. Detta biologiska kulturarv bör också ses som en viktig del i områdets långa kulturhistoria.

3. Upphörd stenbrytning

På norra Öland har det producerats byggnadssten sedan medeltiden. Bönderna både högg och transporterade dessa stenprodukter till bland annat de tyska hansestäderna då. Under 15–1600-talen var stenproduktionen på norra Öland av stort intresse för de svenska statsmakterna som behövde sten till stora slottsbyggen för befästa den nya stormakten. Bönderna återtog stenbrytningen i samband med utmarksdelningen i början av 1800-talet och på norra Öland kom Djupvik utmed Stenkusten att bli ett centrum för stenhandlingen. Flera vinddrivna skurverk, som var något unikt för Öland, fanns också utmed denna kust. Från slutet av 1800-talet industrialiserades stenhandlingen allt mer, särskilt kring Sandvik där en utskeppningshamn anlades.

En industriell stenhandling finns fortfarande kvar utmed Stenkusten, och markerar den långa historiska kontinuitet som verksamheten haft här. Även om spåren efter stenbrytning kommer att finnas kvar en lång tid framöver, skulle en upphörd stenverksamhet innebära att en mycket lång tradition av en av norra Ölands viktigaste näringar skulle försvinna. I samband med det skulle även den kunskap som byggts upp om hur man bryter och förädlar kalksten minska.

Möjligheterna att hitta nya användningsområden för gamla nu nedlagda stenbrott är ganska begränsade, även om bra exempel finns.

4. Bristande underhåll av traditionell kustbebyggelse

Någon traditionell bostadsbebyggelse finns i princip inte utmed Stenkusten, med undantag av de lite större samhällena i Sandvik och Djupvik. Den huvudsakliga äldre bebyggelsen utgörs därför främst av bodar, magasin mm kopplade till verksamhet till sjöss. Utmed hela kusten finns också flera sjöbodsmiljöer men även enstaka sjöbodar som hör till gårdar som ligger längre in på ön. Många bodar är byggda i lokal stil av kalksten. Bebyggelsen nära stranden är attraktiv för de fritidsboende på ön som gärna vill nyttja dessa för olika ändamål. Genom strandskyddet som råder för hela ön har denna bebyggelse dock ett visst skydd, eftersom den inte får förändras för att passa en annan verksamhet än vad som ursprungligen varit avsedd. Ett större hot kan istället finnas om den traditionella kustbebyggelsen inte underhålls i den omfattning och på det sätt som krävs för att bibehålla de säregna kulturvärden som är utmärkande för Stenkustens bebyggelsemiljöer.

Stenkusten – ett framtida kulturresevat?

Kulturlandskapet har under senare år förändrats i allt snabbare takt och kraven på ett bättre skydd har ökat för miljöer som fortfarande åskådliggör äldre tiders liv och landskap. Sedan 1999 finns möjlighet för landets länsstyrelser och kommuner att med stöd av Miljöbalken bilda kulturresevat:

Ett mark- eller vattenområde får förklaras som kulturresevat i syfte att bevara värdefulla kulturpräglade landskap.

(SFS 1998:808 7 kap 9 §)

Även om det skulle finnas byggnader eller miljöer som är skyddade sedan tidigare som byggnadsminne eller fast fornlämning, hindrar det inte att ett område kan förklaras som kulturresevat.

I Kalmar län finns flera områden med höga samlade kulturvärden som skulle kunna vara möjliga som framtida kulturresevat. Stenkusten på norra Öland, som i hög grad präglas av stenbrytning, är en av de miljöer som lyfts fram. Inom Stenkusten finns, som ovan beskrivits, ett mycket säreget kulturpräglat landskap, vilket på många sätt väl återspeglar norra Ölands kulturhistoria över en lång tidsperiod. Trots en ökad fritidsbebyggelse under senare år, har området ändå inte förändrats i samma takt som på andra håll inom ön. Här finns ännu kvar karaktären av ett äldre odlingslandskap med välbetade utmarker. Utmed hela kusten finns ett stort antal sjöbodar och kustmiljöer som visar på fisket och sjöfartens traditionella betydelse. Dessutom är större delen av kuststräckan präglad av en lång period av intensiv stenbrytning, något som naturligt gett området namnet Stenkusten.

Inom Stenkusten finns mycket väl det värdefulla kulturpräglade landskap som skulle kunna motivera bildande av kulturresevat inom åtminstone vissa delar av området. Stenkusten omfattas, i likhet med stora delar av Öland i övrigt, dock redan av ett flertal lagskydd som reglerar naturvärden, kulturvärden och landskapsbilden. Att styra utvecklingen i området utifrån ännu en lagstiftad förordning behöver inte vara den bästa lösningen för detta kulturlandskap. Att bilda kulturresevat får därför inte ses som ett självändamål. Däremot kan det vara värdefullt att diskutera denna möjlighet och vilka effekter det skulle få. I synnerhet om man kan

visa på att kulturresevat som ett bra verktyg för att utveckla området enligt önskemål från både bofasta och besökare på ett sätt som tydligare levandegör Stenkustens värdefulla kulturlandskap.

Denna rapport utgör en mindre och övergripande studie som syftar till att uppmärksamma och öka förståelsen för Stenkustens säregna kulturlandskap. Det har också varit som avsikt att uppmärksamma möjligheten att bilda kulturresevat inom detta område. Processen att bilda kulturresevat är dock omfattande och kommer att kräva en rad olika insatser. Att översiktligt diskutera möjligheten utifrån ett samlat kunskapsunderlag, likt det som här presenterats, kan ses som ett första steg. Om man skall fortsätta denna utredning måste den omfattas av en mer detaljerad kunskapsuppbyggnad men också en tydligare geografisk avgränsning och framför allt ett ingående samråd med fastighetsägare och andra berörda inom det föreslagna området.

Litteratur

Almqvist, Ch och Lindegård, P, 1999. Vägen som kulturarv. Värdefulla vägar och vägmiljöer i Kalmar län. Länsstyrelsen i Kalmar län och Vägverket region sydöst.

Hedlund, T och Johansson, A, 1983. Öland – de fattiga socknarna i norr.

Lamke, L, 2001. Ölands Sandviks Bruks AB. Dokumentation och kulturhistorisk bedömning. Kalmar läns museum.

Lundgren, K (red), 1997. Persnäs socken. I Stenrike. Persnäs hembygdsförbund.

Länsstyrelsen i Kalmar län, 1988. Kulturmiljövårdens riksintressen. Länsstyrelsen i Kalmar län informerar 1988:9.

Länsstyrelsen i Kalmar län, 2001. Natur och kultur på Öland.

Mikaelsson, J och Persson, O, 1986. Öland från grunden. Fossil och landskapsutveckling –en vägvisare. Liber.

Palm, B (red), 1948-1949. Öland I–III.

Saltzman, K, 2001. Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap. Nordic Academic Press.

Öländsk kalksten, uå. Utställningskatalog. Borgholms slott.

